

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

ЧУЧАЛІН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

УДК 94(477)«1921/1938»:2(477)(09)(043.5)

**КИЇВСЬКА ЄПАРХІЯ В УМОВАХ ВЗАЄМИН РАДЯНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
(1920 – 1930-х рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Миколаїв – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Сокирська Владилена Володимирівна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
проректор з наукової роботи та міжнародного
співробітництва

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Тригуб Олександр Петрович,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
завідувач кафедри міжнародних відносин та
зовнішньої політики;

кандидат історичних наук, доцент
Татарченко Олександр Борисович,
Херсонський національний технічний університет,
доцент кафедри філософії, політології та українознавства

Захист відбудеться 27 червня 2018 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 38.053.02 в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чорноморського національного університету імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат розісланий «26» травня 2018 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. Є. Богданова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах духовного оновлення українського суспільства зростає увага до церковної історії, здійснюється визнання церкви як органічної складової частини суспільства, важливої інституції, яка зробила значний внесок у формування його моральних устоїв. Гармонізація взаємовідносин державних і церковно-релігійних організацій вимагає переосмислення та переоцінки подій, що відбувалися в радянський період історії, зокрема, у сфері взаємин держави і Православної церкви. Особливий дослідницький інтерес викликає діяльність Київської єпархії як адміністративно-територіальної одиниці Українського екзархату Російської православної церкви 1920–1930-х рр.

Значні втрати історико-архітектурної спадщини, яких зазнала Київська єпархія в радянський період своєї історії, недотримання сьогодні законодавства про охорону пам'яток історії та культури актуалізують доцільність дослідження становища Київської єпархії Російської православної церкви, її кліру та майна у міжвоєнний період. Дослідження політики радянської влади щодо нищення церкви як соціального інституту, ліквідації культових споруд, конфіскації церковних цінностей та репресії православного духовенства на території окремо взятої церковної адміністративно-територіальної одиниці, є важливим для історичної науки. Актуальність теми дослідження посилюється відсутністю в українській історіографії комплексного аналізу зазначеної проблеми. Недостатня її розробка у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях, розсекречення донедавна закритих архівних документів зумовили вибір теми наукового пошуку.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукової проблематики кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні аспекти історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805).

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні становища та діяльності Київської єпархії Російської православної церкви в умовах суспільно-політичних процесів 1920–1930-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, критично оцінити її з позицій сучасного розвитку історичної науки;
- виявити, систематизувати та проаналізувати джерельну базу дослідження, розкрити теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи;
- проаналізувати стан і розвиток державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. на прикладі Київської єпархії;
- дослідити церковно-територіальну організацію та структуру управління Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин;
- визначити засади радянської державної політики щодо церковного майна в межах Київської єпархії;
- розкрити становище православного духовенства Київської єпархії в умовах взаємин держави і церкви та атеїстичної пропаганди;
- з'ясувати наслідки радянської державної політики для Київської єпархії.

Об'єктом дослідження є Київська єпархія Російської православної церкви 1920–1930-х рр.

Предметом дослідження стали суспільно-політичні та соціально-економічні заходи радянської держави з реалізації своєї політики щодо Православної церкви на території Київської єпархії окресленого хронологічного періоду.

Хронологічні межі дослідження визначено відповідно до предмета наукового пошуку і процесу пізнання. За нижню хронологічну межу взято 1920 р. – період остаточного утвердження радянської влади в Україні та запровадження нового радянського законодавства у сфері державно-церковних відносин. Верхня хронологічна межа дослідження окреслена кінцем 1930-х рр. і обумовлена остаточним утвердженням командно-адміністративної системи, адміністративно-правовими та соціально-економічними обмеженнями діяльності Православної церкви, політичними репресіями духовенства, практичним знищенням православної церковної ієрархії, руйнацією Київської єпархіальної мережі як життєздатного організму.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали окресленого хронологічного періоду стосуються території Київської губернії, а згодом області, в межах якої існувала Київська єпархія як церковна адміністративно-територіальна одиниця. У дослідженні враховані зміни, що відбувались у зв'язку з ліквідацією губерньсько-повітового поділу, районуванням та створенням областей. Згідно з адміністративно-територіальним поділом 1923 р. до Київщини входили Київська, Малинська, Білоцерківська, Бердичівська, Уманська, Корсунська, Черкаська округи. У роботі назви регіонів, населених пунктів, їх адміністративно-територіальні межі вживаються відповідно до чинного тогочасного поділу.

Наукова новизна результатів дисертації полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка ще не була предметом спеціального дослідження. У дисертації на основі сучасних методологічних засад, аналізу й узагальнення широкого кола джерел, статистичних даних:

уперше :

- в українській історіографії виокремлено у самостійний об'єкт комплексного і системного дослідження питання становища Київської єпархії як окремої церковно-адміністративної одиниці Російської православної церкви в умовах суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр.;

- введено до наукового використання значний масив документальних джерел та матеріалів періодики;

- охарактеризовано становище Київської єпархії міжвоєнного періоду як церковної адміністративно-територіальної одиниці РПЦ, показано діяльність єпархіального управління;

- з'ясовано та вивчено мережу вікаріатств, структуру благочинницького адміністративного апарату Київської єпархії;

- систематизовано та проаналізовано статистичні дані, що відображають становище Київської єпархії у 1920–1930-х рр., закриті чи зруйновані її храми та монастирі, встановлено дати виведення їх із об'єктів культового використання, з'ясовано подальшу долю;

- встановлено особи єпископів, які керували Київською єпархією або тимчасово виконували обов'язки керуючих архієреїв;

поглиблено:

- аналіз та критерії систематизації історіографії з проблеми існування Київської єпархії в умовах ускладнення суспільно-політичної ситуації;
- розуміння домінування суб'єктивних та об'єктивних чинників, що формували дослідницький інтерес істориків і впливали на його результати;
- комплексний аналіз джерельної бази дослідження;
- знання про регіональні особливості релігійного життя міжвоєнного періоду;
- висновки про наслідки ліквідації культових споруд та вилучення церковного майна;

отримали подальший розвиток:

- систематизація історичних джерел та наукової літератури з проблеми дослідження, аналіз нормативно-правової бази;
- дослідження й узагальнення форм та методів антирелігійної роботи партійних та державних органів, яка фактично перетворилася на боротьбу радянської держави з Православною церквою;
- розширення знань про практику наступу держави на Православну церкву в межах її єпархій в умовах формування тоталітарної радянської держави;
- характеристика трагічних наслідків закриття та знищення православних храмів, монастирів, пам'яток архітектури у 1920–1930-х рр. в УСРР на прикладі окремо взятої єпархії;
- обґрунтування необхідності подальшого дослідження соціальних та економічних чинників наступу держави на Православну церкву в міжвоєнний період.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці та обґрунтуванні проблеми, її самостійне вирішення у комплексному вигляді. Висновки та результати, представлені в дисертації, отримані самостійно та є науковим доробком здобувача. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Практичне та теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його зміст, теоретичні положення та висновки можуть бути використані науковцями для подальшої розробки теорії державно-церковних відносин. Результати дослідження допоможуть у з'ясуванні сутності та змісту соціально-економічних чинників у відносинах держави і Православної церкви в незалежній Україні, поясненні глибинних витоків, причин наявних дотепер проблем існування Православної церкви з точки зору забезпечення її інтересів, збереження та відновлення її матеріальної бази.

Апробація результатів дослідження. Результати роботи, основна концепція дослідження та його окремі положення обговорювалися на засіданнях кафедри історії України, кафедри загальної історії, кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін, кафедри філософії та суспільних дисциплін, міжкафедральних семінарах історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та представлені у доповідях на міжнародному науковому симпозіумі, 15 конференціях – 5 міжнародних, 7 всеукраїнських, 2 регіональних та 1 міжвузівській: Міжнародному науковому симпозіумі «Транскультурні студії у процесі польсько-української співпраці» (28 жовтня 2016 р., м. Ольштин, Республіка Польща). Міжнародній науково-

практичній конференції «Історія становлення та розвитку Православного українського чернецтва» (10–11 червня 2010 р., м. Ужгород); IV Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (20–21 квітня 2011 р., м. Луганськ); IV Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету–2011» (28–29 квітня 2011 р., м. Київ); III Міжнародній науково-практичній конференції «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика в сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (27–29 грудня 2011 р., м. Луганськ); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (30–31 травня 2014 р., м. Львів). Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (20 квітня 2011 р., м. Київ); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві» (11–12 жовтня 2012 р., м. Умань); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту» (14–15 травня 2013 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Україна і європейський світ: історія та сучасність (до 330-річчя Віденської битви)» (13 вересня 2013 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції «Історичні та історіографічні джерела Уманщини (до 400-річчя найдавнішої писемної згадки про Умань)» (12 травня 2016 р., м. Умань); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (10 листопада 2016 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції «Українська державність: тяглість традицій та трансформація сьогодення (до 25-річчя проголошення незалежності України)» (29 листопада 2016 р., м. Умань); Регіональній науково-практичній конференції молодих учених «Інтелектуальний потенціал в умовах сучасного суспільства» (20 травня 2016 р., м. Умань); Регіональній науковій конференції «Михайло Грушевський в об'єктиві реальності: до 150-річчя з дня народження» (29 вересня 2016 р., м. Умань); Міжвузівській конференції «Дев'ять Уманських краєзнавчі читання» (27 жовтня 2016 р., м. Умань).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації відображено в 20 наукових працях, з яких 8 статей опубліковано в наукових фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз, 1 статтю – у закордонному виданні, 11 статей – у наукових виданнях та збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації відповідає меті та поставленим дослідницьким завданням і складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (525 позицій), додатків. Загальний обсяг роботи становить 265 сторінок, з них основного тексту – 169 сторінок. Додатки складають 25 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено хронологічні та територіальні межі, сформульовано об'єкт і предмет дослідження, мету та завдання, розкрито основні методи дослідження, його практичне значення, охарактеризовано наукову новизну одержаних результатів, а також апробацію основних висновків і теоретичних положень дисертації.

У першому розділі «**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та теоретичні засади дослідження**» проаналізовано основні здобутки історіографії, охарактеризовано джерельну базу та методологічні засади, за допомогою яких здійснено науковий пошук.

У підрозділі 1.1. «*Історіографія проблеми*» окреслено основні напрями та етапи розвитку наукової думки з теми дослідження, показано внесок попередників у її розв'язання, визначено питання, що залишилися невирішеними.

Використовуючи проблемно-хронологічний підхід, історіографію обраної теми дослідження поділено на групи: радянська історіографія (1920–1991 рр.), сучасна українська історіографія, зарубіжна наукова література.

Перша група представлена працями радянських істориків. Аналіз радянської історіографії здійснено за трьома хронологічними періодами, що характеризуються змінами суспільно-політичної ситуації в країні та її впливом на формування наукової історичної думки: 1) початок 1920 – середина 1930-х рр.; 2) друга половина 1930-х рр. – перша половина 1980-х рр.; 3) друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр.

Для історіографія 1920 – середини 1930-х рр. характерні неоднозначні, суперечливі оцінки відносин радянської влади і церкви. Література цього періоду представлена працями радянських партійних і державних діячів (В. Божка, В. Біднова, Г. Денисова, Б. Кандідова, П. Красикова, А. Лукачевського, І. Сухоплюєва, Є. Ярославського). Їх доробок зумовлений ідеологічним замовленням радянської влади, насичений антирелігійною пропагандою та характеризує Православну церкву як реакційний інститут, ворожий радянській державі та суспільству.

Досить складним виявився етап історіографії радянської доби середини 1930-х – першої половини 1980-х рр. Праці дослідників цього періоду історії також ґрунтуються на марксистсько-ленінській ідеології та обмежені у використанні документальних джерел. Дослідження А. Седюліна, Г. Семенка, М. Голодного, Б. Кобзаря, В. Терезова відзначаються антирелігійною та антицерковною заангажованістю. Науковці М. Голодний, Б. Кобзар та В. Терезов своїми дослідженнями державно-церковних відносин, особливостей радянського антицерковного виховання, антирелігійної пропаганди у сфері освіти показали рівень впливу влади.

Для третього періоду радянської історіографії, що припадає на другу половину 1980-х – початок 1990-х рр., завдяки демократизації суспільства та гласності політичного процесу, відкрився доступ до раніше заборонених архівних матеріалів, що створило сприятливі умови для об'єктивного висвітлення історії взаємовідносин церкви та держави радянського періоду. Історіографія представлена працями В. Єленського, який одним із перших підійшов до осмислення державно-церковної політики. У дослідженні Г. Касьянова і В. Даниленка представлена загальна картина політики більшовизму, яка впливала на становище церкви та духовенства. У колективному виданні «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 р.» уперше

видрукувано документи і матеріали, що стосувалися структури і кадрів НКВС УРСР, в орбіту фізичної та психологічної обробки яких потрапила Православна церква та її священики. У 1990 р. побачила світ стаття В. Ульяновського, у якій автор першим у радянській Україні порушив питання про вбивство митрополита Володимира (Богоявленського).

Друга група історіографії проблеми представлена працями сучасних українських істориків. Вітчизняні дослідники отримали доступ до архівів і можливість для вільного, творчого переосмислення тих подій. Їх праці стосуються широкого кола проблем: державної політики щодо церкви 1920–1930-х рр. (Л. Бабенко, Т. Бобко, Л. Демидович, Л. Дудка, О. Ігнатуша, В. Єленський, А. Киридон, В. Силантьєв, Е. Слободянюк, В. Пашенко); розкольніцької діяльності серед духовенства та віруючих (О. Ігнатуша, А. Киридон, В. Силантьєв, О. Тригуб); регіональні дослідження (С. Білокінь, Т. Кузнець, Ю. Мариновський, В. Оліцький, Е. Сніда, О. Татарченко); знищення матеріальної бази церкви та конфіскації її цінностей (В. Верига, П. Воля, О. Нестуля); переслідування духовенства і репресії (І. Білас, В. Ченцов, М. Шитюк); біографічні студії (Д. Блажейовський, А. Зінченко, В. Ульяновський).

Третя історіографічна група представлена працями зарубіжних істориків. Упродовж десятиліть вивчення становища Православної церкви в Україні тривало в середовищі української діаспори, яка сформувала окрему історіографічну підгрупу досліджень. Тут було започатковано видання значної кількості праць, які відображали релігійні події в Україні. Серед дослідників діаспори відзначимо праці Б. Боцюрківа, Д. Дорошенка, Є. Пастернака, О. Хомчук.

До надбань зарубіжної історіографії відносимо праці сучасних російських істориків. Цінність їх досліджень полягає у тому, що автори використовують доступні для них документи російських архівних установ. Дослідженням державно-церковних відносин на території СРСР, Російської Федерації та країн СНД займаються Ю. Бабінов, О. Васильєва, М. Востришев, М. Горев, В. Ковальов, В. Козлов, Д. Орловський, С. Петров, В. Ципін та інші.

Зарубіжна західна історіографія представлена працями Дж. Елліса, У. Коларза, Р. Лемкіна, Л. Мідловського.

Аналіз історіографії проблема виявив відсутність спеціального дослідження, яке б комплексно і всебічно розкрило становище Київської єпархії Українського екзархату як окремої адміністративно-територіальної одиниці РПЦ в умовах реалізації радянської антирелігійної політики у 1920–1930-х рр.

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база дослідження*» систематизовано та проаналізовано використані неопубліковані архівні документи та опубліковані джерела. Виявлені під час наукового пошуку, різноманітні за походженням, змістом і призначенням, місцем збереження джерела, систематизовано в групи: партійні документи; документи державної влади (уряду, окремих наркоматів, відомств тощо); праці партійних і державних діячів; періодичні видання; наративні джерела.

До дисертаційної роботи залучено 177 архівних справ, які зберігаються у 19 фондах 3 центральних та 2 обласних державних архівів. Під час наукового пошуку було опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного

історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО), що склали достатньо репрезентативну джерельну базу дослідження.

У ЦДАВО України вивчено документи органів державної влади, завданням яких було регулювання відносин з Православною церквою. Усі вони розміщені у фондах ВУЦВК (Ф. 1), Ради Народних Комісарів УРСР (Ф. 2), Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5), Народного комісаріату юстиції УРСР (Ф. 8), Народного Комісаріату освіти УРСР (Ф. 166), Всеукраїнської Центральної Комісії боротьби з наслідками голоду (Ф. 258), Народного комісаріату праці УСРР (Ф. 2623), Української автокефальної православної церкви (Ф. 3984).

Вивчення документів ЦДАГО України дозволило з'ясувати роль ЦК РКП(б)–ВКП(б) у розробці та реалізації церковної політики радянської держави. Основний масив джерел становлять документи ЦК КПУ (Ф. 1). Важливими для теми дослідження є циркулярні листи, інструкції, директиви, постанови ЦК КП(б)У, протоколи засідань Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У. Особливий інтерес у фонді становлять протоколи засідань Всеукраїнської Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, відповідних відділів губернських і окружних комітетів КП(б)У, а також органів НКВС і ДПУ УСРР. Важливим джерелом дослідження є документи, пов'язані з вилученням церковних цінностей: циркуляри, протоколи засідань антирелігійних комісій тощо.

У ЦДІАК України досліджено матеріали фонду Києво-Печерської лаври (Ф. 128), використано інформацію про конфіскацію церковних цінностей її храмів. Архівні фонди ДАКО та ДАЧО містять інформацію про кількість православного духовенства, храмів та монастирів у межах м. Києва та Київської єпархії. Документи фондів Київського окружного Виконавчого Комітету робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Окрвиконком) (Ф. Р–112) та Київського губернського відділу народної освіти (Ф. Р–142) подають відомості про закриття духовних навчальних закладів у межах Київської єпархії та використання їх приміщень з господарською метою. В опрацьованих матеріалах фонду Київської єпархіальної ради (Ф. Р–4752) зосереджені справи про адміністративне управління, відомості про церковні приходи, прихожан, церкви та духовенство в округах Київської єпархії. Важливу інформацію несуть звіти про ліквідацію єпархіальної ради, створення Київської єпархіальної канцелярії, її персональний склад. Документи фонду Управління Служби безпеки України в Черкаській області (Ф. Р–5625) вміщують документи судово-слідчих справ репресованих православних священників Київської єпархії.

До опублікованих джерел відносимо матеріали тематичних збірників, до яких включено документи органів влади, матеріали партійних з'їздів та пленумів, що дозволяють адекватно відтворити зміст партійної програми щодо антирелігійної пропаганди, а також з'ясувати логіку ухвалення рішень про вилучення церковних цінностей, передачу і підпорядкування усіх закладів духовної освіти у розпорядження Народного комісаріату освіти УСРР тощо. Важливою складовою джерельної бази є опубліковані статті та промови лідерів Комуністичної партії та радянської держави.

Цінним джерелом отримання інформації стала періодика 1920–1930-х рр. Її специфічною рисою є комплексний, синтетичний характер різної за формою інформації, що стосується теми дослідження. Від початку 1920-х рр. періодичні

видання в СРСР загалом і в УРСР зокрема були єдиними в ідейно-політичному спрямуванні – у підбірці матеріалів, їх інтерпретації повинні були керуватися марксистсько-ленінською методологією, постановами з'їздів Комуністичної партії та радянського уряду. Особливе місце серед періодичних видань посідає антирелігійна загальносоюзна та українська преса. Серед них виокремлено загальносоюзні видання, що публікувалися у Москві: журнали «Антирелигиозник», «Безбожник», «Безбожник у станка», газета «Безбожник». Українська антирелігійна преса представлена журналом «Безвірник», газетним щотижневиком «Безбожник», що виходили у Києві та «Войовничий безвірник», що видавався у Харкові. Метою існування таких видань була дискредитація Православної церкви та її кліру в очах суспільства, формування атеїстичного світогляду громадян радянської держави.

Значний інтерес становить також церковна періодика, яка дає можливість повноцінного дослідження внутрішньоцерковного життя Київської єпархії. До видань того часу належить «Журнал Московської Патріархії». На особливу увагу заслуговують наративні джерела (мемуари священників), цінність яких залежить від багатьох чинників: місця і ролі автора в описуваних подіях, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати хід подій, від часу написання мемуарів.

Аналіз джерельної бази дослідження дав можливість, дотримуючись принципів історизму та об'єктивності, вивчити окреслену проблему, дозволив достовірно і всебічно розкрити тему дослідження, об'єктивно відтворити картину історичних подій у ході реалізації політики радянської держави щодо Православної церкви на території Київської єпархії.

У підрозділі 1.3. «*Методологія дослідження*» обґрунтовано принципи, наукові підходи та методи історичного пізнання, здійснено тлумачення термінів, безпосередньо пов'язаних з темою роботи.

В основу аналізу становища Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин покладено універсальні принципи об'єктивності, науковості, логічності, багатофакторності, системності та історизму, дотримання яких дозволило максимально точно відтворити суспільно-політичне та економічне становище Київської єпархії, сприяло отриманню достовірних результатів дослідження. Вони дозволили з'ясувати умови виникнення і розвитку відносин між радянською державою та Православною церквою у зазначений період, а також усвідомити причинно-наслідкові зв'язки.

Застосування синтезу підходів: наукового, історичного, аксіологічного (ціннісного), регіонального, культурологічного дозволило здійснити аналіз подій в радянській Україні міжвоєнного періоду, які стосувалися політики держави щодо Православної церкви, вивчити історичні явища та процеси з позиції діалектики та у їх взаємозв'язку, дослідити особливості антицерковної політики радянської влади на локальному рівні, довести значимість вивчення становища Київської єпархії, її майна та кліру, розглядати її як об'єкт, важливий для сучасних релігійних громад та дослідників.

Під час дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. До загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, логічний метод, що передбачали з'ясування умов виникнення, розвитку подій, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків.

Спеціальні методи історичного дослідження: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-функціональний, діахронний,

просопографічний, термінологічного аналізу сприяли нагромадженню емпіричного матеріалу, аналізу статистичних даних, вивченню різного виду джерел, методів дослідження. Вони передбачали з'ясування умов виникнення та розвитку відносин між радянською державою та Православною церквою у зазначений період.

Специфіка теми дослідження зумовлена необхідністю з'ясування семантичного навантаження використаного категоріального апарату. У дослідженні подаємо значення термінів «держава», «радянська держава», «радянська Україна», «Православна церква», «соціально-економічні відносини», «Київська єпархія», «хіротонія», «правлячий єпископ (єпархіальний архієрей)», «вікарний єпископ», «вікаріатство», «благодійня», «парафія».

У другому розділі «Київська єпархія в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин: політико-правовий та організаційно-функціональний аспекти» проаналізовано становище Київської єпархії в умовах поширення радянського законодавства та досліджено її адміністративно-територіальну структуру.

У підрозділі 2.1. *«Київська єпархія у контексті трансформацій політико-правового статусу Православної церкви в Україні»* охарактеризовано становище Київської єпархії міжвоєнного періоду як церковної адміністративно-територіальної одиниці РПЦ.

Досліджено наслідки запровадження радянського антицерковного законодавства та атеїзації суспільства, що підірвали соціальну та економічну базу Православної церкви в Україні, зламали сформовані століттями державно-церковні відносини. Введення радянською владою обмеження прав віруючих громадян і релігійних організацій позбавило церкву впливу на суспільне життя в країні, легалізувало секуляризаційний характер політики держави. Відсутність діалогу з духовенством у перші роки радянського режиму стало однією із причин загострення протиріч у відносинах Православної церкви і держави.

Кампанії з ліквідація святих мощів, вилучення церковних цінностей, створення організацій з антирелігійної пропаганди, переслідування релігійних об'єднань, закриття храмів, перепрофілювання або руйнація культових споруд, ініціювання репресій проти священиків, позбавлення їх виборчих прав внесли розкол у релігійне середовище, мали деструктивний вплив на культуру і самобутність українського народу, свідомість і духовність суспільства. Ідея швидкого перевтілення країни в атеїстичне суспільство виправдовувала жорстокість щодо священиків, єпископів та служителів культу різних конфесій.

У підрозділі 2.2. *«Адміністративно-територіальна структура Київської єпархії»* досліджено церковно-територіальну організацію та структуру управління єпархії.

Встановлено, що в умовах дії нового радянського законодавства усі 9 єпархій Російської православної церкви в Україні, які входили до митрополичого округу, опинилися у складній ситуації, а єпархіальне управління та духовенство Київської єпархії – в епіцентрі суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр.

Територіальні межі єпархій були визначені Всеросійським Помісним Собором у вересні 1918 р. і відповідали адміністративним межах губерній. Територія Київської єпархії співпадала з адміністративними межами Київської губернії, мала у своєму складі чотири вікаріатства (Канівське, Чигиринське, Черкаське та Уманське), територія яких складалася із декількох районів чи округ. З'ясовано, що в результаті

проведеної в Україні у березні 1923 р. адміністративно-територіальної реформи, до Київської єпархії увійшли 11 вікаріатств: Бердичівське, Білоцерківське, Богуславське, Звенигородське, Канівське, Радомисельське, Сквирське, Таращанське, Уманське, Черкаське, Чигиринське, які поділялися на благочинницькі округи. Київська єпархія була найбільшою за територією та густотою населення церковна й адміністративно-територіальна одиниця РПЦ в Україні.

Керівництво єпархією здійснювала адміністрація, що знаходилася у прямому підпорядкуванні керуючого нею єпископа. Очолював її єпархіальний архієрей. Важливим органом єпархіального управління була Київська єпархіальна канцелярія. На початку 1920-х рр. Київська єпархія нараховувала 82 благочинницькі округи, 1478 самостійних парафіяльних і 29 приписних храмів. Єпархія мала близько 1710 церков (парафій), у яких служило 1435 священників, та 33 монастирі, у яких несли свій послух 5193 ченців.

Важливе значення в адміністративній структурі Київської єпархії мали вікарні єпископи та їх кафедри. Адміністративно-структурним елементом єпархії були благочиння чи благочинницький округ на чолі з благочинним, що призначався єпархіальним архієреєм. Благочинницький апарат включав благочинницькі ради, до складу яких входив голова (благочинний округу), заступником благочинного був штатний священник округу та 1–2 члени.

Духовну освіту в Київській єпархії забезпечували Київська духовна академія та семінарія, Києво-Подільське, Києво-Софійське, Черкаське та Уманське духовні училища, які в досліджуваній період радянською владою були перепрофільовані.

У третьому розділі «Ліквідація культових споруд та вилучення церковного майна» визначено засади радянської державної політики щодо церковного майна.

У підрозділі 3.1. «*Конфіскація церковних цінностей*» охарактеризовано кампанію радянської влади з вилучення церковних цінностей у межах Київської єпархії. Цинізм радянської влади у її боротьбі з релігією і церквою проявився у рішенні скористатися голодом 1921–1923 рр. для переможного завершення «війни з релігією». Декретом «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р. радянська влада розв'язувала собі руки для пограбування Православної церкви. З її володіння вилучалися усі коштовні речі та передавалися в органи Наркомфіну РСФРР. План реалізації церковних цінностей, вироблений спеціальною комісією, створеною при Центральній комісії допомоги голодуючим ВЦВК, передбачав негайне вилучення, сортування, надання товарного вигляду та продаж за кордон церковного начиння через відділ художніх цінностей Наркомату внутрішніх справ РСФРР. Не двозначною була заборона під страхом смертної кари безпосереднього обміну на місцях вилучених цінностей на хліб.

У Києві створено губернську комісію з вилучення церковних цінностей, яка здійснювала їх вилучення у два етапи. Перший, «стихийний» етап, характеризувався різноманітністю форм і методів вилучення, які хибували поганою координацією дій, грубими помилками та викликали прояви народного незадоволення. На другому етапі здійснювався жорсткий контроль за місцевими органами влади по партійній лінії та намагання якнайбільшого вилучення церковних скарбів, що, власне, і вдалося.

Усі церкви Київської єпархії за час дії кампанії з вилучення церковних цінностей віддали державі коштовності, що накопичувалися упродовж століть на суму, яка б дала змогу прогодувати неврожайні губернії упродовж двох років. Держава одержала

3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пудів срібла, 125 крб золотом і 8615 крб сріблом, 856 діамантів (загальною вагою 1469 каратів), інші дорогоцінні камені та метали. Зібрані церковні багатства оцінювалися у понад 834 тис крб золотом.

Кампанія з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих була великим державним обманом. Вона мала далеку від задекларованої більшовиками мету. Під різними гаслами допомоги голодуючим організатори провели масштабні заходи з обкрадання храмів. Ця акція передбачала не лише ліквідацію залишків економічної самостійності церкви і створення золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва та підтримки планів «світової революції». Вона була спрямована на те, щоб скомпроментувати церкву в очах народу, насамперед, населення голодуючих регіонів.

У підрозділі 3.2. *«Закриття храмів Київської єпархії як засіб ліквідації матеріальної бази Православної церкви»* визначено основні етапи закриття храмів у межах Київської єпархії та їх характерні особливості, встановлено кількість закритих та зруйнованих церков.

Встановлено, що, покінчивши з вилученням церковних цінностей, радянська влада розгорнула кампанію із масового закриття церков, монастирів, руйнування храмів, яку намагалася подати як «ініціативу місцевих органів влади за активної підтримки громадськості».

Антихрамову кампанію нами поділено на три етапи. Перший етап охоплює 1919–1924 рр., другий – 1925–1933 рр., третій етап припадає на 1934–1939 рр. Упродовж першого етапу в місті Києві було закрито 32 храми і один зруйновано. У межах Київської єпархії було закрито 4 та зруйновано 7 храмів. На другому етапі відбувалося вилучення храмів у сільських громад. Якщо в місті Києві в період другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. було закрито 8 храмів, 9 зруйновано, то в межах єпархії 21 храм було закрито та 24 зруйновано. Третій етап закриття храмів почався у 1934 р. і тривав до 1939 р. Кількість закритих храмів збільшилася. У містах, зокрема у м. Києві, 28 храмів було закрито та 32 зруйновано. У межах Київської єпархії 1 храм закрили та 13 зруйнували. Вилучені у громад церкви, у кращому випадку, використовувалися як клуби, бібліотеки, театри, музеї, інші культурно-освітні заклади. Нерідко їх передавали під господарські потреби: колгоспні комори та зерносховища, склади, або просто зачиняли. Паралельно із закриттям храмів розгорталася кампанія зняття дзвонів і заборони церковного дзвону.

У підрозділі 3.3. *«Наступ радянської влади на православні монастирі Київської єпархії»* встановлено кількість діючих монастирів в м. Києві та Київській єпархії та показано їх подальшу долю від закриття до зруйнування.

З'ясовано, що з 1918 р. розпочалася кампанія з масового закриття монастирів та ліквідація їх майна. Основний удар по них був нанесений з 1918 по 1921 рр. З понад 1 тис. наявних в Україні до 1918 р. монастирів у цей період припинили існування більше 600. До кінця 1930-х рр. закриття монастирів не припинялося. На початок 1940-х рр. в УСРР не залишилося жодного чинного монастиря.

На початку 1920-х рр. на території Київської єпархії офіційно функціонувало 15 православних чоловічих і жіночих монастирів: У місті Києві в 1921 р. було 7 чоловічих та 3 жіночих монастирі. Згідно з чинним законодавством до 1922 р. майже в усіх монастирях Київської єпархії утворено релігійні громади. У окремих обителях

почали функціонувати сільськогосподарські артілі або трудові комуни, які склалися із монастирських насельників, монастирських робітників і послушниць, що проживали в цих монастирях. Особливий інтерес органів радянської влади викликало матеріальне становище монастирів – наявність землі, рухомого та нерухомого майна. Тому монастирі в УСРР у 1920–1930-х рр. потрапили під приціл влади як об'єкти, що мали матеріальну цінність, про що свідчать факти вилучення цінностей з монастирів Київської єпархії, позбавлення їх права володіти і користуватися землею.

У четвертому розділі «Духовенство Київської єпархії у контексті державно-церковних відносин та атеїстичної пропаганди» показано, що духовенство в умовах нового радянського законодавства зазнавало впливів як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

У підрозділі 4.1. *«Духовенство Київської єпархії в умовах нового радянського законодавства»* доведено, що у ході реалізації радянської церковної політики та атеїстичної пропаганди погіршувалося матеріальне становище православного духовенства та віруючих, проти них застосовували репресії, позбавляли виборчих прав, порушували декларовані принципи свободи совісті.

На території Київської єпархії станом на середину 1920-х рр. проживало близько 2,5 тис. священників. Вони та члени їх родин були позбавлені радянською владою основного засобу на існування – права на отримання земельних наділів, користування церковними та монастирськими землями, присадибними ділянками. Органи радянської влади на місцях слідкували, щоб духовенство не мало впливу на жителів сіл у політичних питаннях, не допускали їх навіть пасивними учасниками сільських зібрань. Репресивним кроком радянської влади було позбавлення служителів культури їх виборчих прав, що дало можливість відсторонити, ізолювати їх взагалі від держави, перевести в категорію маргіналів радянського суспільства. Позбавлення виборчих прав спричиняло дискримінацію в низці цивільних і соціальних прав: підвищене оподаткування, проблеми при влаштуванні на роботу, позбавлення пенсій та допомог, обмеження доступу до освіти тощо. До категорії «позбавленців» потрапляли не лише чинні священнослужителі, або колишні священники, що залишили службу до революції. Інститут «позбавленців» був прикладом утілення ідеологічних засад у вимірі конкретної правової системи. «Позбавленці» ставали потенційними жертвами репресій.

У підрозділі 4.2. *«Репресивна політика радянської влади щодо православного духовенства та його подальша доля»* зазначено, що одним із перших священників Київської єпархії, репресованих новою радянською владою, став митрополит Київський і Галицький Володимир (Богоявленський), розстріляний без суду і слідства біля стін Києво-Печерської лаври 25 січня 1918 р. Новий політичний курс, який виявив себе сповна в масових репресіях, набув розмаху з середини 1930-х рр. У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку». Ставилося завдання до кінця 1937 р. ліквідувати всі релігійні конфесії та прояви релігійності. Реалізація принципу відокремлення церкви від держави для родин духовенства Київської єпархії у реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, а й поза межі суспільного буття загалом. Всеохоплюючий державний терор, економічні утиски, обмеження політичних прав і свобод, матеріальна скрута – все це примушувало духовенство замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зреченням сану.

Найбільш згубним напрямом неоголошеної війни церкви з боку Комуністичної партії та радянської держави стали репресії духовенства, започатковані з перших днів радянської влади. Під час «безбожної п'ятирічки», метою якої була ліквідація усіх релігійних конфесій та проявів релігійності, репресовано та фізично знищено 57 священників, 27 монахів (ієромонахів) Київської єпархії.

У підрозділі 4.3. «Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію» вказано, що політика радянської влади, що орієнтувалася на войовничий атеїзм, трактування релігії як «опіуму народу», передбачала формування нового матеріалістичного світогляду і нового типу людини, цілком підпорядкованої лише комуністичній ідеології. Засобами впливу стали антирелігійна література, преса, радіо, лекторії тощо. Вони були покликані розвінчувати традиційний авторитет церкви в очах суспільства, сприяти опануванню масами і залученню їх до кола партійного впливу, бути потужним інструментом ідеологічного тиску, дієвим засобом пропаганди в суспільстві.

Газетна та журнальна періодика є різноплановим, багатим історичним джерелом, що доповнює архівні та інші документальні джерела предметною конкретикою, але потребує уважного прочитання та критичного осмислення. Українська антирелігійна преса була представлена виданнями: «Безвірник», що був головним друкованим органом Центральної ради Спілки войовничих безвірників України. Органом Київської окружної ради СВБ була газета «Войовничий безвірник». У цих виданнях розміщувалися теоретичні статті антирелігійного спрямування, статті-заклики до священників про зречення сану, закриття храмів та їх перепрофілювання. Партійно-радянська преса виконувала пропагандистську (ідеологічну), організаторську, навчально-виховну функції. Через пресу партійні та державні органи влади здійснювали атеїзацію суспільства, формували антирелігійну свідомість та бездуховність населення, позбавляли суспільство його культурної спадщини.

У висновках узагальнено результати та здобутки дисертанта, сформульовано основні положення, які винесено на захист.

Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження засвідчив, що тема становища Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на Православну церкву 1920–1930-х рр. не мала належного висвітлення, оскільки не була предметом окремого дослідження. Історіографію обраної теми дослідження поділено на групи: радянська історіографія (1920–1991 рр.), сучасна українська історіографія, зарубіжна наукова література. Аналіз радянської історіографії здійснено за трьома хронологічними періодами, що характеризуються змінами суспільно-політичної ситуації в країні та її впливом на формування наукової історичної думки: 1) початок 1920 – середина 1930-х рр.; 2) друга половина 1930-х рр. – перша половина 1980-х рр.; 3) друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр.

Дослідниками напрацьовано значний масив робіт з історії відносин держави та Православної Церкви, проте у них лише побіжно і фрагментарно висвітлено досліджувану проблему. Відносини радянської держави і Православної церкви тривалий час вивчали з ідеологічних позицій, а праці були сповнені оціночних суджень, тому не можуть повною мірою розкрити сутність становища Київської єпархії у 1920–1930-х рр.

Рівень дослідження заявленої теми зумовив необхідність використання у роботі широкої джерельної бази, основу якої склали архівні матеріали, що дозволило

достовірно і всебічно розкрити тему дослідження. Аналіз справ архівних фондів дозволив з'ясувати суть державно-церковних відносин радянської доби окресленого періоду, дослідити становище, в якому опинилася Київська єпархія та її клір, а також з'ясувати матеріальні втрати, яких зазнала єпархія у період закриття та руйнування храмів, вилучення церковних цінностей. Виявлені під час пошукової роботи різні за походженням, змістом і призначенням джерела були систематизовані за групами: партійні документи; документи державної влади; мемуари церковних діячів; преса. Пріоритетними у джерельній базі дослідження стали неопубліковані матеріали фондів українських архівів. Виявлення та залучення до дисертації 177 справ 19 фондів 5 архівних установ України дозволило сформуванню репрезентативну джерельну базу, яка створила умови для здійснення комплексного дослідження зазначеної проблеми.

У ході дослідження встановлено, що державно-церковні відносини в 1920–1930-х рр. регулювали офіційні нормативні акти та таємні циркуляри Антираелігійної комісії при ЦК ВКП(б) і Всеукраїнської антираелігійної комісії при ЦК КП(б)У, які лягли в основу секретних підзаконних актів НКВС і ДПУ. Ці акти регламентували діяльність спеціальних органів з впровадження агентури в церковне середовище для розколу Православної церкви, дискредитації священників, розвалу релігійних громад, проведення кампанії з вилучення церковних цінностей.

Для наукової об'єктивності отримання результатів використано комплекс загальнонаукових принципів об'єктивності, історизму, системності, всебічності, дотримання яких дозволило максимально точно відтворити суспільно-політичне та економічне становище Київської єпархії, сприяло отриманню достовірних результатів дослідження. Вони дозволили з'ясувати умови виникнення і розвитку відносин між радянською державою та Православною церквою у зазначений період.

Складність, багатовимірність об'єкта дослідження спонукали використовувати синтез підходів: наукового, історичного, аксіологічного (ціннісного), регіонального, культурологічного. Досягнення наукової об'єктивності отримання результатів стало можливим завдяки використанню комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження. Комбіноване використання принципів, підходів та методів дослідження дало змогу вирішити поставлені у дисертаційній роботі наукові завдання.

Досліджено церковно-територіальну організацію та структуру управління Київською єпархією РПЦ. З'ясовано, що всі церковні адміністративно-територіальні одиниці України – єпархії – в умовах дії нового радянського законодавства опинилися у складній соціально-економічній ситуації. Єпархіальне управління та духовенство Київської єпархії потрапило в епіцентр суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр. Встановлено, що територіальні межі єпархії співпадали з тогочасними адміністративними межами Київської губернії. Територія вікаріатств формувалася з декількох районів або округ. До складу вікаріатств входили благочинні округи. Київська єпархія була найбільшою за територією та чисельністю населення церковною та адміністративно-територіальною одиницею РПЦ в Україні.

Вивчення архівних джерел та опублікованих документів дало можливість встановити імена, сан, титул усіх 19 єпископів, які керували або тимчасово виконували обов'язки керівника Київської єпархії у 1918–1938 рр. Важливим органом управління єпархії була Київська консисторія, яка зі встановленням радянської влади була розформована. Замість неї указом митрополита від 29 квітня 1919 р. була

заснована Київська єпархіальна рада, а у серпні 1920 р. була розформована і утворена Київська єпархіальна канцелярія.

Важливу роль у Київській єпархії відігравали вікарні єпископи та їх кафедри. Вони безпосередньо допомагали митрополиту Київському в управлінні всією єпархією, часом виконували його обов'язки. Важливим церковним адміністративно-структурним елементом єпархії були благочиння на чолі з призначеним єпархіальним архієреєм благочинним. Духовну освіту священники Київської єпархії здобували у Київській духовній академії, Київській духовній семінарії, Києво-Подільському, Києво-Софійському, Черкаському та Уманському духовному училищах.

Кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економічної самостійності церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримку планів «світової революції». Вона була спрямована на компрометування церкви в очах народу (насамперед, населення голодуючих регіонів). Київська єпархія 1920–1930-х рр. стала жертвою репресивної діяльності органів радянської влади, яка включала закриття її храмів, руйнування монастирів, заборону церковного дзвону, переслідування священників та віруючих. Встановлено, що упродовж 1920–1930-х рр. у м. Києві було виведено з культового використання понад 100 храмів, їх приміщення передавали для господарських потреб, церковні цвинтарі перетворювали на парки. У самому Києві повністю було знищено 42 храми. У межах єпархії, враховуючи тільки міста та селища міського типу, було зруйновано 44 церкви, 29 монастирських церков були закриті, 5 – повністю знищені.

Православне духовенство Київської єпархії зазнало репресій, позбавлення виборчих прав та прав землеволодіння, примушень до зречення сану. Встановлено, що з числа православного парафіяльного духовенства Київської єпархії 57 священників, 27 монахів та 10 мирян були репресованими. 10 осіб вищого духовенства Києво-Печерської лаври, 21 архімандрит, 10 ігуменів, 52 ієромонахи, 16 ієродияконів та 19 монахів були заарештовані, частина з них заслані, решта – розстріляні.

З'ясовано, що важелем впливу на церкву держава використовувала засоби масової інформації (газети, журнали, листівки, брошури, стінгазети), які розповсюджувалися по всій території УСРР. Органом неоголошеної війни радянської влади проти Київської єпархії була газета Київської окружної ради СВБ «Войовничий безвірник». Аналіз антирелігійної преси того часу сприяв критичному осмисленню періоду становлення державно-церковних відносин у першій третині ХХ ст. Друковані засоби масової інформації відігравали ключову роль у поширенні атеїстичної ідеології та сприяли дискредитації духовенства Київської єпархії.

Отже, Київська єпархія, у числі інших 9 єпархій Українського екзархату РПЦ у 1920–1930-х рр. стала об'єктом реалізації радянського антицерковного законодавства. Дослідження засад радянської державної політики щодо церковного майна в межах Київської єпархії, аналіз становища її православного духовенства, засобів здійснення атеїстичної пропаганди дають можливість оцінити масштаби матеріальних та духовних втрат українського народу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких містяться основні наукові результати дисертації

1. Чучалін О. П. Трагічна доля єпископату Руської православної церкви в роки тотального наступу радянської влади // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2011. Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. С. 231–236.
 2. Чучалін О. П. Конфіскація церковних цінностей Києво-Печерської Лаври 1922 р. як антирелігійна кампанія щодо Православної Церкви // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Випуск 75 (№ 8). С. 76–78.
 3. Чучалін О. П. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920–1930-ті рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Випуск 78 (№ 11). С. 43–46.
 4. Чучалін О. П. Закриття православних монастирів та храмів на Черкащині у 1920–1930-х рр. як проміжний етап між конфіскацією та репресіями (на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2013. № 11. С. 42–48.
 5. Чучалін О. П. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 30–33.
 6. Чучалін О. П. Доля православної церкви в умовах запровадження нового радянського законодавства 1920–1930 рр. // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. № 7. С. 124–129.
 7. Чучалин А. П. Украинская автокефальная православная церковь и церковно-религиозная жизнь в Украине в 1921–1930 гг. // Проблемы современной науки : сборник научных трудов : выпуск 12. Часть 1. Ставрополь : Логос, 2014. С. 124–132.
 8. Чучалін О. П. Київська єпархія в умовах наступу держави на Православну Церкву в Україні 1920–1930-х рр.: джерелознавчий аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 231–236.
 9. Чучалін О. П. Адміністративний апарат Київської єпархії Російської Православної Церкви у 1920–1930 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 49. С. 78–83.
- які засвідчують апробацію матеріалів дисертації*
10. Чучалін О. П. Кочержинський Свято-Георгіївський монастир поблизу міста Умані: історія та сучасність // Історія становлення та розвитку Православного українського чернецтва : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Ужгород, 10–11 червня 2010 р.) / УУБА, КаУ. Ужгород : інформаційно-видавничий центр УУБА-КаУ (директор Федчук Д.В.), 2011. С. 51–60.
 11. Чучалін О. П. Православна церква в системі політики державної влади в 1920–1930-х рр. // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки :

- матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / МОН України, ГУОМ КМДА, Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. / за заг. ред. Огнев'юка В.О. Київ : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 224–226.
12. Чучалін О. П. Українська автокефальна православна церква: історія створення та політичний наступ радянської влади // Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки». Луганськ, 20–21 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 178–180.
 13. Чучалін О. Святитель Тихон (Беллавін) – патріарх Всеросійський // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України. Вип. IV : у 6-х част. / Редкол.: чл.-кор. НАНУ, проф. В.Ф. Колесник (голова), доц. О.Ю. Комаренко (заст. голови), І.В. Семеніст (відп. ред.) та ін. Ч. 4. Київ, 2011. С. 36–37.
 14. Чучалін О. П. Заходи радянської влади по атеїстичному вихованню молоді в 1920–1930-х рр. // Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Умань, 15 листопада 2011 р.) / ред. кол.: В. С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 108–111.
 15. Чучалин А. П. Крестный путь священномученика Владимира (Богоявленского), митрополита Киевского и Галицкого // Наука и современность – 2011 : сборник материалов IX Международной научно-практической конференции : в 2-х частях. Часть 1 / Под общ. ред. С.С. Чернова. Новосибирск: Издательство НГТУ, 2011. С. 119–126.
 16. Чучалін О. П. Становище православного духовенства Південної Київщини у 20–30-х рр. XX століття // Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Умань, 11 жовтня 2012 року [ред. кол.: А.О. Карасевич (гол. ред.)]. Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. С. 130–134.
 17. Чучалін О. П. Освітні заклади в системі антирелігійної політики радянської влади 20-х років XX ст. // Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика : матеріали Всеукраїнських науково-практичних конференцій 2012–2013 рр. / ред. кол.: В.П. Паєвський (гол. ред.) та ін. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2014. С. 108–114.
 18. Чучалін О. П. Позбавлення виборчих прав духовенства в УСРР у 1920–1930-х рр. // Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 14–15 травня 2013 р. / Ред. кол.: О.П. Чучалін (гол. ред.) та ін. Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 133–138.
 19. Чучалін О. П. Вилучення церковних цінностей на допомогу з голодом у 1921–1922 рр. в Україні // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 30–31 травня 2014 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 113–115.
які додатково відображають наукові результати дисертації
 20. Чучалін О. П. Михайлівський Золотоверхий монастир в 1920–1930 р. // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі:

національний та інтернаціональний аспекти: зб. наукових праць. Частина III. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. С. 139–143.

АНОТАЦІЯ

Чучалін О.П. Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і Православної церкви (1920–1930-х рр.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2018.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню Київської єпархії в умовах взаємин радянської держави і Православної церкви (1920 – 1930-х рр.).

У роботі досліджено церковно-територіальну організацію та структуру управління Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин. Визначено засади радянської державної політики щодо церковного майна в межах Київської єпархії. Проаналізовано становище православного духовенства єпархії в умовах взаємин держави і церкви та атеїстичної пропаганди. З'ясовано наслідки радянської державної політики для Київської єпархії.

Ключові слова: радянська держава, Православна церква, Київська єпархія, хіротонія, єпископ, вікаріатство, благочиння, парафія, репресії, антирелігійна преса.

АННОТАЦИЯ

Чучалин А.П. Киевская епархия в условиях взаимоотношений советского государства и Православной церкви (1920-1930-х гг.) - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины». – Черноморский национальный университет имени Петра Могилы. – Николаев, 2018.

В работе исследовано церковно-территориальную организацию и структуру управления Киевской епархии в условиях реализации советской модели государственно-церковных отношений. Определены принципы советской государственной политики в отношении церковного имущества в пределах Киевской епархии. Проанализированы положение православного духовенства епархии в условиях взаимоотношений государства и церкви, атеистической пропаганды. Выяснено последствия советской государственной политики для Киевской епархии.

Ключевые слова: советское государство, Православная церковь, Киевская епархия, хиротония, епископ, викаріатство, благочиния, приход, репрессии, антирелигиозная пресса.

SUMMARY

Chuchalin O. P. Kyivan diocese in the conditions of relationships between the State and the Orthodox Church (1920-1930's). – Manuscript.

Thesis for obtaining Candidate degree in Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Petro Mohyla Black Sea National University. – Mykolaiv, 2018.

The thesis is devoted to the comprehensive research of the Kyiv diocese in the conditions of the relations between the Soviet state and the Orthodox Church (1920–1930's).

The dissertation is indicated that state and church relationships problem of 1920–1930's has raised the interest of a wide range of researchers. However, research historiography is not marked with complex works, dedicated to the study of state politics towards the Orthodox Church in the Ukrainian regions on the example of a specific diocese.

The thesis states that with the advent of Bilshovyk power, they opened a new page of state and church relationships. The Communist party was granted with all the possibilities to realize the problem goals in religious questions. Antireligious fight of Bilshovyk state was directed against Christianity as an active religion and especially against Orthodox as the biggest branch of Christianity in the state of that period of time.

The Soviet legislation was the most effective tool of Bilshovyk power, with the help of which they intended to carry out revolutionary transformations in state and church relationships. The first legislative acts of Soviet power broke social and economic base of Orthodox. January 20, 1918 Council of People's Commissars of the RSFSR enacted the decree «On separation of church from the State and school from church», which broke the state and church relationships, which had been forming for centuries.

The structure of religious organization is an important component of their identity. Russian Orthodox Church was the biggest religious organization on the territory of Ukraine. In 1918 when Ukrainian state was proclaimed independent 9 Orthodox diocese existed on its territory: Kholmska, Volynska (church department in Zhytomyr), Podilska (church department in Kamianka), Kyivan, Chernihivska, Kharkivska, Katerynoslavska, Poltavska and Khersonska (church department in Odesa), which belonged to metropolitan district.

The vicar bishops and their departments played an important role in the life of Kyivan diocese, because they directly helped Kyivan metropolitan to manage the whole diocese and sometimes they carried out his duties. The vicars dioceses' departments and deans' apparatus network provided more opportunities for live communication of clergy with believers during latter's visits of the temples and monasteries and during services. The increase in the number of the Kyivan diocese's bishopric strengthened church's positions only for some time from external factors of the state through the legislative, moral and physical sphere of influence.

It is mentioned in the paper that the removal of church's values and church-monastic property problem remains one of the most complicated one. Only nowadays it is possible to trace the real preconditions, causes, nature and consequences of such a large-scale phenomenon in the period of Soviet power. The Orthodox Church lost not only material, but also cultural values of its nation, which had been accumulated during many centuries.

The judicial base of Soviet power «campaign» against church was the Decree «On separation of church from the state and school from church» from January 20, 1918 and also People's Commissariat of Justice of the RSFSR instruction «On carrying out the decree» enacted in August 1918. That time the church property confiscation and cult buildings shutdown began, in particular, on the territory of Kyivan diocese. The research states that 68 temples were closed and 42 were destroyed in Kyiv, within the diocese itself 26 were closed and 44 were destroyed, taking into account only towns and villages. Among monastery temples 29 were closed and 5 were destroyed in Kyiv.

The monastery activity merged organically with political, social, cultural and scientific life of a certain region of Ukraine. Monasteries exemplified effective agricultural management, introduction of advanced methods of agrotechnics, rational animal husbandry organization, long-term storage of products, etc.

The research proves that from 1918 the mass monastery shutdown and liquidation of its property campaign began, and its peak was in 1918-1921. 33 Orthodox monasteries acted in Kyivan diocese. 10 monasteries in Kyiv and Kyiv Pechersk Lavra belonged to them. During 1930s monasteries continued to be closed. By the beginning of 1940's there was no acting monasteries left in Ukraine.

The research shows that clergy experienced external and internal factors under conditions of new Soviet legislation. Firstly, decree adoption separated church as social institution from the state. Secondly, it deprived priests and members of their families of the right to use land. Thirdly, it deprived them of electoral rights, isolating them from society. Fourthly, it created all the necessary conditions to abandon the ecclesiastical rank, although such cases were not massive in Kyivan diocese.

The state press played an important function, which ideologically influenced workers' consciousness. Even today the role of mass media remains considerable and convincing while popularizing political activity of authorities. During Soviet period, especially during mass «atheization» of society, the press was a powerful tool of ideological influence, an effective means of propaganda of party state machine's ideas, mass campaigning for their support and organizer of the implementation of plans and programs. The press played practically a leading role in the formation of public opinion in the fight against religion, church and believers.

Key words: Soviet state, the Orthodox Church, Kyivan diocese, ordination, bishop, vicarage, deanery, parish, repressions, antireligious press.

Підписано до друку 26.05.2018 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 1,16
Тираж 100 прим. Замовлення № 1447

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com

